

Journal of
Economics and Political Economy

www.ijepe.com

Volume 1

September 2014

Issue 1

**Ortadoğu'daki Politik Başarısızlıkların Ekonomik
Kökenleri: Tarihsel Bir Perspektif***

Timur Kuran**

Özet. Çağdaş dönem öncesi Ortadoğu ekonomisinin İslam hukukuna dayanan kilit kurumları, demokratik kurumların gelişimini engelledi. Bu konuşma, kritik rol oynayan üç mekanizmayı tanımlamaktadır. Kur'an'da belirtilen vergi sistemi yönetim üzerinde kalıcı ve güvenilir kısıtlamalar geliştirmeyi başaramadı. Çeşitli kesimlere sosyal hizmetler sağlamak için kurulan İslami vakıfların politik gücü yoktu. Kâr getiren özel işletmeler küçük ölçekli ve kısa ömürlüydüler; bu özellikler devletle pazarlık edebilecek istikrarlı koalisyonlar kurmalarını önledi. Son iki mekanizma, demokratik yönetim için gerekli olan güçler ayrılığını sağlayacak sivil toplumun gelişimini geciktirdi.

Anahtar Kelimeler. Ortadoğu, zekât, vakıf, ortaklık, İslam hukuku, güçler ayrılığı, demokrasi.
JEL Sınıflandırma. 053, N95, H11, P48.

1. Giriş

2011 yılının tarihe geçecek bir olayı Avrupa Birliği'nin finansal krizi, bir diğeryse Arap ayaklanmaları. Bir kaç Arap ülkesinde kalabalıklar daha bir yıl önce olanaksız görünen bir başarıya ulaştılar. Devirdikleri liderler Zine El Bin Ali, Hüsnü Mübarek ve Muammer Kaddafi, kümülatif olarak 96 yıldır görevdeydi. Kimi Arap ülkelerinde yeni anayasa yürürlüğe konuyor.

Arap Baharı'nın önemi, 21 üyeli Arap Birliği'nde tek bir demokrasi bulunmamasıydı. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'yı kapsayan ve kısaca "Ortadoğu" olarak bilinen geniş bölgenin nüfusu Müslüman ağırlıklı ülkeleri arasında demokrasiyle yönetilen tek ülke Türkiye. Orada bile muazzam ordusunun "politik vesayet" rolü referandum yoluyla sonlandırılmalı ancak birkaç yıl geçti. Dahası, ülkedeki güçler ayrılığı da tehdit altında.

Demokrasi, kusursuz olmasa da mutlu bir yaşamla ilişkilendirilen sosyal özellikleri

* Orijinal kaynak: "The Economic Roots of Political Underdevelopment in the Middle East: A Historical Perspective", *Southern Economic Journal*, 78, 4 (Nisan 2012), 1086-1095. (DOI: 10.4284/0038-4038-78.4.1086). Bu konuşma metninin çevirisi, 13 Ağustos 2014 tarihinde *Southern Economic Journal*'in yönetici editörü Harley Wyatt'ın iznine dayanarak yayınlanmaktadır. Çeviri Gözde Soykan tarafından yapılmış olup Yazar tarafından kontrol edilmiş ve son hali onun elinden çıkmıştır.

** Yazar Timur Kuran 1954 New York doğumlu, Türk-Amerikalı iktisatçıdır. Lisans öğrenimini Princeton Üniversitesi'nde, yüksek lisans ve doktorasını da Stanford Üniversite'sinde aldıktan sonra akademik kariyerini Southern California Üniversitesi'nde başlatmış ve Duke Üniversitesi'nde sürdürmüştür. Ekonomi, Siyasal Bilimler ve İslam Etütleri profesörüdür. 2001 yılında Avrupa Ekonomi Kurumu tarafından, dünyadaki en etkili 1000 iktisatçıdan biri olarak gösterilmiştir. Türkiye Bilim Akademisi üyesi ve AALIMS'in başkanıdır.

Journal of Economics and Political Economy

desteklediği için beğenilen bir yönetim biçimidir. Bu özellikler, hukukun üstünlüğü, yönetimin şeffaflığı ve insan hakları olarak sıralanabilir. Çeşitli küresel endeksler bu özellikleri ölçmekte. Hepsinde de Ortadoğu düşük performanslı bir bölge olarak olarak beliriyor (Tablo 1). Uluslararası Şeffaflık Örgütü'nün yolsuzluk endeksi uyarınca Ortadoğu'da yolsuzluk, varlıklı ve demokrasileri gelişmiş ülkeleri bir araya getiren OECD'ye göre oldukça yaygın. Ortadoğu, Dünya Bankası'nın hukukun üstünlüğü endeksi ve Freedom House'ın insan hakları endeksinde de oldukça sorunlu bir bölge olarak beliriyor.

TABLO 1. Politik Performansın Karşılaştırmalı Göstergeleri (2008-2009)

Bölge, Ülke ya da Ülke Grubu	(1) İnsan Hakları, 1'den (en çok) 10'a	(2) Politik Haklar, 1'den (en güçlü) 10'a	(3) Yolsuzluk Algısı, 1'den 10'a (en az yozlaşma)	(4) Hukukun Üstünlüğü, -2.5'ten 2.5'e (en iyi)
Ortadoğu	5.1	5.6	2.9	0.3
Arap Birliği	5.4	6.1	2.8	-0.6
İran	6.0	6.0	1.8	-0.8
Türkiye	3.0	3.0	4.4	0.1
OECD (Türkiye hariç)	1.4	1.1	6.8	1.2
Çin	6.0	7.0	3.6	-0.3
Afrika Birliği (Arap üyeler hariç)	4.1	4.2	2.6	-0.8

Notlar: Ortalamalarda kullanılan nüfus rakamları 2005 yılına aittir. **Kaynaklar:** (1) ve (2) Freedom House, *Dünyada Özgürlük Raporu*, 2009 (<http://www.freedomhouse.org>); (3) Transparency International, *Yolsuzluk Algıları Endeksi*, 2009 (<http://www.transparency.org>); (4) Dünya Bankası Hukukun Üstünlüğü Göstergeleri, 2008. (<http://www.info.worldbank.org/governance>).

Ortadoğu'da farklılıklar bulunuyor, ki bu da geliştireceğimiz savla tutarlıdır. Tüm bölge çağdaşlaşma sürecine girmiş olsa da, Türkiye bu süreci, Arap ülkelerinden bir ila üç nesil önce başlattığı gibi son iki yüzyıl içinde toplumsal düzenini yenileme yolunda en ileri giden ülke olmuştur. Zamanlama ve hız farklılıkları sözü edilen endekslere yansımıştır.

Arap Dünyası, İran ve Türkiye'nin ortak bir özelliği, baskın dinleridir. Yorumcular arasında yaygın olan bir görüş, Tablo 1'e yansıyan geriliklerin İslam'dan kaynaklandığı yönündedir. Elbette ki, bu görüşten kuşkulanan için nedenler var. Ortadoğu'nun göze batan yönetim sorunları, İslam'ın bir etmen olmadığı kimi bölgelerde de görülmekte; Latin Amerika örnek olarak verilebilir. Kaldı ki İslam, tarih boyunca devletin işlevi açısından çok çeşitli geleneklerle ilişkilendirilmiştir. Baskıcı yönetim biçimleri gibi, sığ yönetim biçimlerinin de İslam'a dayandırıldığı oldu. Ancak algılanan bağlantıyı ciddiye almak için nedenler de bulunuyor. İslam dini yakın zamanlara kadar geniş ölçüde uygulanan İslami hukuku yoluyla Ortadoğu coğrafyasına ortak bir ekonomik altyapı verdi. Dolayısıyla İslam hukuku bölgenin ekonomik az gelişmişliğine katkıda bulundu (Kuran, 2011). Eğer İslam bölgenin ekonomik yapısını etkilediyse, politik kurumlarını da etkilemiş olmalıdır.

Ekonomik olanaklar, çeşitli mekanizmalar kanalıyla politik olasılıkları biçimlendirir. Bir örnek verelim. Çok çeşitli durumlarda, serbest tüccarlar zenginleştikçe devlet dışı kuruluşların kaynakları artar, bu yoldan da sivil toplum güçlenir. Sivil toplum güçlendiği oranda devletin mülkiyet haklarını çiğnemesi zorlaşacaktır. İkinci bir örnek vermek gerekirse, geniş istihdam olanakları sağlayan, dışa açık ve rekabetçi bir ekonomi, vatandaşların gözünde mevcut politik sistemin meşruiyetini artırır. Gelecekleri parlak olan insanlar ayaklanmayı, hele rejimi

değiştirmeyi pek düşünmezler.

Şimdi politik etkileri olan ekonomik olgulara odaklanarak Ortadoğu'nun ekonomik geçmişi içinde önemli rol oynayan üç ekonomik kurumun evrimini değerlendireceğiz. Üçü de İslam hukukuna dayanmakta olup Ortadoğu'nun ekonomik geri kalmışlığına katkıda bulunmuştur. Sırayla bu kurumların bölgedeki ekonomik yapıları ve bölgenin politik gelişmesini nasıl etkilediğini saptayacağız.

İslam'ın getirdiği vergi sisteminden başlayarak vergilemenin sürdürülebilir biçimde kısıtlanmadığını göstereceğiz. Sonra İslam hukuku çerçevesinde belirli kesimlere hizmet sağlamak amacıyla kurulan vakıfların politik olarak güçsüz kaldığı tezini işleyeceğiz. Son olarak da, İslam hukukuna göre çalışan özel işletmelerin büyüyememesinin, devletle etkili bir biçimde pazarlık edebilecek politik koalisyonlar kurulmasını zorlaştırdığını vurgulayacağız.

2. Erken İslam'ın Vergi Sistemi

İlk İslam toplumu, yedinci yüzyılda İslam peygamberi Muhammed tarafından Arabistan'da kuruldu. Bu toplum Kur'an'da belirtilen sekiz gider kategorisini finanse etmek için bir hibe sistemini uygulamaya koydu. Zekât olarak adlandırılan bu sistem, bölgedeki İslam öncesi toplumların kaynak toplama uygulamalarına dayanır. Müslüman sayısının hızla büyümesi üzerine, 622 yılında ilk İslam devleti kuruldu. O noktada zekât, devlet giderlerini finanse eden bir vergi sistemine dönüştü. Yeni sistemde bireylerin vergi yükümlülüğü, gelirlerinin kaynağına ve varlıklarının türlerine bağlıydı. İlimli ölçüde artan oranlı (progressif) olan vergiler, antik dönemin tipik vergilerine kıyasla düşüktü. Sistemin bir başka özelliği ise oranların sabit sayılmasıydı (Rahman, 1974; Zysow, 2002; Kuran, 2003).

Varlıklı kişilerin İslam devletine sabit oranlarda yıllık katkıda bulunmasını şart koşan zekât sistemi, aynı zamanda bireylerin devlete karşı olan yükümlülüklerine de tavan getirdi. Devletin vergilendirme kapasitesi böylece sınırlanmış oldu. Bu yoldan eşit vergilendirme, öngörülebilir vergi yükümlülüğü ve kısıtlı devlet yönetimi ilkelerine dayanan sosyal bir anlaşmanın doktriner temeli sağlanabilirdi. Ancak İslam'ın yayılmasıyla İslam devletinin ekonomik tabanı çeşitlendi. Bu çeşitlenme sonucunda da zekâtın ikinci yorumuyla getirilen kısıtlamaların hükmü kalmadı. Peki, ne oldu?

Kimisi Arabistan'da, kimisi de fethedilen topraklarda odaklanan çıkar grupları, çeşitli varlık türlerinin zekâttan muaf olmasını istediler. Dönemin halifeleri de, bir yandan devlet içi huzurun bozulmaması, diğer yandan da politik ittifaklar kurmak için bu isteklerin birçoğunu karşıladı. Zekâtın kapsamı böylece daraldı. Aynı çıkar grupları daha sonra, orijinal sistemin temelindeki eşit vergilendirme, öngörülebilir vergi yükümlülüğü ve kısıtlı devlet yönetimi ilkeleri yerine bu kapsamı kısıtlanmış sistemin özelliklerini kutsal ve dolayısıyla değiştirilemez saymaya başladı. Bu süreç zarfında devletin zekât yoluyla gelir bulma kapasitesi daraldı. Sonuçta İslam'ın ortaya çıkmasından bir kaç on yıl geçmeden İslam hukukuna göre yönetilen devletler, yeni vergiler getirmek zorunda kaldılar. Müslümanların vergi yükümlülükleri fiilen sınırsızlaştı ve öngörülebilirlikleri kayboldu.

Zekât gelirleriyle finanse edilen hizmetlerden yararlananların, bu sürece İslam adına karşı çıkması beklenebilirdi. Muhalefeti zorlaştıran bir etken, Kur'an'ın ilgili konularda çelişkili yorumlara açık olmasıydı. Kur'an'da keyfi vergilendirmeyi meşrulaştırmak için başvurulabilecek, servet birikimini kınayan ayetler bulunur; 9:24 bir örnek olarak verilebilir. Ayrıca, Kur'an'ın kimi bölümlerinde zekât bir yükümlülük

Journal of Economics and Political Economy

olarak geçse de, kimi ayetler ödemenin isteğe bağlı olduğunu yazıyor (2:261, 59:9, 55). Kaldı ki Kur'an'ın tipik baskılarında ayetler kronolojik olarak sıralanmadığından, dayandıkları ilkeleri saptamak zordur. Kur'an'ı baştan sona okuyan bir kişi, kimi ayetlerde üstü kapalı olarak belirtilen kısıtlı ve öngörülebilir vergilendirme ilkelerini kolaylıkla gözden kaçırabilir.

Kritik olan nokta, yalnızca birkaç onyıl içerisinde İslam hukukunu uygulayan devletlerde zekât sisteminin hükümdarın yetkilerini kısıtlama işlevinin fiilen ortadan kalkmasıdır. İki nesil geçmeden vergi oran ve yöntemleri, hükümdarın keyfine bağlandı. Diğer bir deyişle, bireylerin mülkiyet haklarını koruma girişimi başarısızlıkla sonuçlandı.

Vergilendirmeye getirilen engellerin kalkması kısa vadede kriz dönemlerinde müsadereye başvuran yöneticilere yaradı. Ancak uzun vadede, bölge halkına getirdiği zarar büyük oldu. Kurulan devletlerin yönetici kadroları bireylerin güvenini kazanamadığından, Avrupa'da olduğu gibi halktan düşük maliyetle kredi bulabilecek duruma gelemediler (North ve Weingast, 1989).

Yedinci yüzyılda, devlet uygulamalarının İslam yoluyla sürdürülebilir biçimde kısıtlanamadığını gözlemlemekle, elbette ki gerekli kısıtlamaların neden daha sonra ortaya çıkmadığını açıklamış olmadık. Zarar gören grupların yüzyıllar boyunca devletin keyfi uygulamalarını neden nleyemediklerine, neden rgtlenemediklerine ve neden hukukun üstünlüğü ilkesini yaşama geiremediklerine ışık tutmak için diğer İslam kurumlarını incelememiz gerekiyor.

3. Kamu Hizmetlerinin Vakıflar Yoluyla Verilmesi

Yasal boşluklardan yararlanarak daha yedinci yüzyıl bitmeden zekât sisteminin iini oyan varlıklı kesimler, keyfi msaderelere karşı savunmasız kaldılar. Doğal olarak bu kesimler varlıklarını koruyacak yeni bir kurum arayışına girdiler. Sonuçta, İslam'ın ilk yüzyılı dolarken vakıf olarak bilinen kurum İslam hukukuna dhil edildi. Gelirini malvarlığından elde eden bir vakıf, belirlenmiş toplumsal hizmetler sunardı (Barnes, 1986; Kuran, 2001). Örneğin, bir medreseyi desteklemek için kurulan bir vakıf, malvarlığının geliriyle o medresenin giderlerini karşılıardı.

3.1. Ekonomik İşlevler

Zekât kurumu bireylerin ödediği vergileri sınırlama yoluyla mülkiyet haklarını korurken, vakıflar bu işlevi kutsal oldukları yolundaki bir inanç sayesinde yerine getirdiler. Bu yaygın inanç, meşriyet yitirme korkusuyla hükümdarları vakıfların malvarlıklarına el koymaktan caydırıyordu. Vakıfların kutsiyeti, malvarlıklarını gelir arayan devlet yöneticilerinden koruyan, güvenilir bir taahhüt (*credible commitment*) aracı olarak hizmet vermiş oluyordu. Bu zellik vakıf kurucularıyla ailelerine de yarıyordu, nkn vakıf yasası onlara ücret karşılığında vakıf varlıklarını yönetme izni veriyordu. Vakıf hizmetlerini, dolayısıyla da yarar gören kesimleri, vakıf kurucuları belirliyordu.

Servetlerini msadereden korumaya çalışan bireyler, kaynaklarını çok çeşitli hizmet veren vakıflara akıtıyordu. Zamanla, taşınmaz varlıkların içinde vakıf kontrolndekilerin payı büyüdü. 19. yüzyıla gelindiğinde, yere göre tüm taşınmazların %25-50'lik bir bölümü vakfedilmiş bulunuyordu.

Ortadoğu'da vakfın ortaya çıkması, Batı Avrupa'da korporasyonun benimsenmesi ve yayılmaya başlamasıyla aynı döneme denk geldi (Berman, 1983). Korporasyon, tüzel kişiliğe sahip ve kendi kendini yöneten bir örgüttür. Altıncı yüzyılda Bizans İmparatoru Jüstinyen tarafından derlenen biçimiyle Roma Hukuku'nda, gerek vakfa

Journal of Economics and Political Economy

benzeyen bir kurum gerekse korporasyon kurumu mevcuttu. Kurumsal tercihlerdeki bölgelerarası farklılıklar – Ortadoğu’da vakfın üstlendiği işlevler, Batı Avrupa’da genellikle korporasyona veriliyordu – bu bölgelerde politik gelişmeyi de etkileyerek yönetimlerdeki farklılaşmaya katkıda bulundu. Politik farklılaşmaya yol açan mekanizmaları anlamak için, Ortadoğu’yla Batı Avrupa’nın neden farklı kurumsal tercihler yaptığını kısaca araştıralım.

3.2. Politik Kökenler

Sekizinci ve 10. yüzyıllar arasındaki dönemde, Ortadoğu’da Emevi, Abbasi ve Fatımi İmparatorlukları gibi güçlü devletler sahne aldı. Hukuk sistemlerini çok geniş bir coğrafyada uygulayabilen bu devletler, güçleri sayesinde kişisel mülkiyet haklarını keyfi olarak çığneyebiliyordu. Vakfın korporasyona yeğlenmesi, vakıf kurucusunun maddi güvenlik kazanmasına bağlanabilir. Aynı dönemde, Batı Roma İmparatorluğu’nun yıkılmasından sonra kurulan devletler yasa uygulayamayacak kadar güçsüzdü. Batı Avrupa toplulukları, uygulanabilir devlet yasalarının yokluğunu telafi edecek bir örgüt arayışına girdiler. Gruplara kendi kendilerini yönetme olanağını sunan korporasyon kurumu, oluşan gereksinimi karşıladı. Vakfa benzer kurumlar da Batı Avrupa’nın hukuk sistemlerine girdiyse korporasyon kadar önem kazanamadılar.

Bir binyıl boyunca Batı’daki toplumların genellikle korporasyon kanalıyla karşıladıkları işlevler Ortadoğu’da vakıflarca karşılandı. Örneğin, Batı’daki üniversiteler kendi kendilerini yönetebilen korporasyonlar olarak yapılandırılırken, Ortadoğu’nun medreseleri, özyönetim hakından yoksun vakıfların idaresinde kaldılar. Bir örnek daha vermek gerekirse, Batı’da kentsel hizmetler büyük ölçüde yerel yönetimler ya da korporasyon olarak görev yapan belediyeler tarafından sağlanırken, Ortadoğu’da aynı hizmetler neredeyse bütünüyle vakıflara bırakıldı.

3.3. Vakıflar ve Sivil Toplum

Vakıf kurumunun değerli taşınmazları güvence altına almak için ortaya çıktığı düşünülürse, yarar sağladığı kesimlerin çıkarlarına dokunan girişimleri önleyebilen ve devleti kısıtlayan güçlü bir politik oyuncu oluşturduğu akla gelebilir. Aynı mantık uyarınca, güçler dengesi oluşturarak, Ortadoğu’da bir demokratikleşme sürecini tetikleyebileceği düşünülebilir. Nitekim Batı Avrupa’da korporasyon olarak örgütlenen kentler, loncalar ve üniversiteler bu işlevi yerine getirdiler. Merkezi yönetimlerin gücünü kısıtlayarak, demokratikleşmeye katkıda bulundular.

Ancak tüm varlıklarına karşın Ortadoğu’nun vakıfları, korporasyonun kilit özelliklerine sahip olmadıkları için politik olarak güçlenemediler. Bir vakıf, belirlenen bir hizmeti vakıf senedine kaydedilen kurallar uyarınca sunmak için kurulur. Kaynakları esnek bir biçimde yönetilemez. Öte yandan, korporasyonun tersine bir vakfın yasal kişiliği yoktur. En önemlisi de, yine korporasyonun tersine, kaynaklarını politik amaçlar için kullanamaz. Tüzel kişiliğe sahip bir Avrupa kenti ya da kilisesi politikaya katılmak konusunda özgürdü. Ortadoğu’daki vakıflarsa politikanın dışında kalmak zorundaydı. Dolayısıyla, çağdaş dönem öncesinin Ortadoğu’sunda toplumsal hizmet sunucuları hükümdarları kısıtlamadıkları gibi ne politik hareketler ne de ideolojiler geliştiremedi. Batı Avrupa’nın politikada etkin kiliseleri, üniversiteleri ve mesleki derneklerinin tersine, vakıf kurumu hükümdarları dizginleyecek bir güç oluşturamadı.

Bu gözlem, Montesquieu’ye dayanarak Alexis de Tocqueville (1835-40/2000) tarafından geliştirilen sivil toplum kavramıyla ilintilidir. Bir sosyal sistemin devletçe kontrol edilmeyen bölümüne sivil toplum diyoruz. Alt toplulukların gereksinimlerini karşılamak amacıyla kurulmuş, özerk kuruluşlardan oluşur. Otonom dernekler,

Journal of Economics and Political Economy

çoğunluğun azınlıkları ezmesini önleyerek demokrasiyi desteklerler. Devletten bağımsız olarak kurulduklarından, amaçlar konusunda çeşitlilik sunarlar ve bireylerin kişisel gereksinimlerini karşılamalarına olanak tanırırlar. Tek sesli bir çoğunluk oluşmasını engelleyerek de baskı yönetimi oluşmasını önlerler. Hepimiz şu ya da bu konuda azınlık olduğumuzda, tek bir grubun diktatörlük kurarak kendi isteğini topluma empoze etmesi zorlaşır.

Devletin karşısında durabilecek bir sivil toplumun oluşması, iki ön koşula bağlıdır. İlki, bireyin kendi tercihine uyan sivil toplum örgütlerine katılma özgürlüğü, ikincisiyse, örgütlerin kendi çıkarları doğrultusunda hareket edebilmesini sağlayan örgütsel özerklidir. İslam'ın ikinci yüzyılına girilirken, sekizinci yüzyılda, vakıf kurumunun İslam hukukuna girmesiyle bu ön koşullardan ilki yerine oturdu. Bir vakıf kurucusu, vakfının hedeflerini, hizmet edeceği kesimleri ve çalışanlarını seçmekte özgürdü. Ancak İslam hukukuna giren vakıf kuralları ikinci ön koşulu engelledi. Hedefin ve büyük ölçüde yöntemlerinin sabit tutulması gerekliliği, mütevellinin seçeneklerini daraltıyor, dolayısıyla da vakfın kendi kendisini yönetmesini önliyordu. Bunun bir sonucu ekonomik verimsizlikse, bir diğeryse demokratikleşmeye set çekilmesi oldu. Vakıfların muazzam kaynakları, devletin gücünü dengelemek için kullanılmadı.

Demokrasinin, günümüzün küresel politik endekslerine yansıyan cazip özellikleriyle ilk olarak Batı'da ortaya çıkması krallarla kraliçelerin iyilikseverliğine bağlanamaz. Demokratik haklar, genellikle korporasyon olarak örgütlenmiş üniversiteler, kentler, dini tarikatlar, sendikalar ve tüccar derneklerince yönlendirilen destansı savaşımın sonucunda belirlenip kabul edildi. Sözü edilen kurumların haklarını genişletmesi, bu hakların korunmasına olanak sağlayan ve sivil toplumu güçlendiren yasa, yönetmelik ve düzenlemelerin gelişimini tetikledi. Diğer taraftan, sivil toplumun güçlenmesiyle devletten bağımsız örgüt kurulmasını kolaylaştıran yasalar geliştirildi; bu da mevcut özerk kuruluşların güvencesini artırdı. Ortaya çıkan mutlu döngü, demokrasinin gelişmesini sağladığı gibi sürdürülebilirliğini de pekiştirdi.

İslam dünyasında benzer bir mutlu döngü yerine kısır bir döngü oluştu. Vakıfların özerk olmaması sivil toplumu güçsüz bıraktı. Güçsüz sivil toplum da vakıf yasasının değiştirilmesiyle sonuçlanabilecek toplumsal baskıları yaratamadı. Kısacası, güçlü özerk kurumlar ortaya çıkmadı, mutlakiyetçi yöneticilere aşağıdan baskı yapmak kolaylaşmadı ve politik güçler ayrılığının oluşması da zorlaştı. Vakıfların muazzam ekonomik ağırlığı düşünüldüğünde, kendi kendilerini yönetmeyi başaramalarının bu kısır döngüye kritik katkıda bulunduğu ortadadır. İslam dünyasını bireyler ve devlet arasında konumlanmış, politik olarak etkili sosyal yapılardan mahrum bırakmış oldular.

Özetlemek gerekirse, sivil toplumun güçsüzlüğü politik gelişimi önledi. Mutlakiyet zamanla Batı'da güç kaybederken İslam hukukunun hâkim olduğu Ortadoğu'da etkin bir biçimde yıpratılmadı. Bölge tarihinin hükümdarlara meydan okuyanlarla dolu olduğu söylenebilir. Politik sistemin hiçbir zaman istikrara kavuşmadığı da doğrudur. Ancak hükümdarlara karşı ayaklanıp hedeflerine ulaşanlar, kendi mutlakiyet rejimlerini kurmaya yöneldiler.

3.4. Vakıflar ve Yolsuzluk

Tablo 1'in 3. kolunu, günümüzün Ortadoğu'sunda yolsuzluğun küresel standartlara göre çok yaygın olduğuna işaret ediyor. Bu durum, erken İslam döneminde gerek korporasyonun dışlanması, gerekse vakıf kurumunun benimsenmesinin uzun dönemli bir başka sonucudur.

Birçok yüzyılı kapsayan bir süreçte, nisbi fiyatlar değiştiği ve yeni teknolojiler

Journal of Economics and Political Economy

belirdikçe, vakıf mütevellileri, ellerindeki kaynakları yeni sahalara yönlendirerek ortaya çıkan fırsatlardan yararlanmanın yolunu buldular. Demek ki, uygulamada vakıflar kaskatı kuruluşlar değildi. Ancak gerekli ayarlamalar genellikle yolsuzluğa başvurulmasını gerektiriyordu. Kaynak kullanımındaki değişiklikler, vakfiyelerdeki belirsizlikler ve yetkililerin hoşgörüsü istismar edilerek, sıklıkla da kadılara rüşvet verilerek gerçekleştiriliyordu. Bu tür yolsuzlukların yaygınlığı, geniş kesimleri yasaların çiğnenmesine alıştırdı. Öyleyse vakıf sisteminin amaçlanmayan bir etkisi, yolsuzluk kültürünün gelişmesi oldu.

Yasalarını harfîyen uygulayan ve hiç bir sapmaya izin vermeyen bir toplum olmamıştır. Günümüzün en gelişmiş ülkelerinde bile otoban hız limitine uymayan sürücülerin oranı oldukça yüksektir; limitin aşılmasına göz yumulması da olağandır. Ancak çağdaş dönem öncesinin Ortadoğu'sunda yasal boşluklardan yararlanılması hem daha yaygındı hem de yol açtığı kaynak transferleri çok daha büyüktü. Gelir getiren taşınmazların çok önemli ölçüde vakıfların kontrolüne girdiğini anımsayalım.

Yasal yükümlülüklerden yaygın olarak kaçınıldığı için, bireylerin yeni yasalara uymasını sağlamak da görece daha zordu. Yasaları çiğneme eylemi birçok alanda olağan olduğundan ciddi bir kusur olarak algılanmıyordu. Yasaların uygulanması da masraflıydı; kimi yerlerde az emekle uygulanan yasalar, burada uygulanamıyordu. Kısacası, toplumun yolsuzluk kültürü yeni yasa yapmayı, özellikle de yeni yasaların uygulanmasını zorlaştırdı. Nitekim, Ortadoğu'da trafik düzenlemeleri, çevre temizliği yönetmelikleri ve vergi yasaları açıkça çiğnenmekte. Bunun önde gelen bir nedeni, yüzyıllar boyunca ekonomik açıdan fevkalade önemli kimi yasaların çiğnenmesine sürekli olarak müsamaha edilmiş olmasıdır.

Tarih literatüründe vakıf kurallarının çiğnenmesi genellikle kurumsal esnekliğin mükemmel bir ikamesi olarak değerlendirilir. Ancak yasal ayarlamayla kanunsuzluk içeren bir ayarlamanın uzun vadeli etkileri birbirinden farklıdır. Kuralların çiğnenmesi, kaynak kullanımına esneklik getirerek vakfiyelerin değişmezliğinden doğan sıkıntılar yanında yasa çiğneyenler üzerindeki baskıları da hafifletti. Bu da, genel olarak kural ve düzenlemelerin değiştirilmesini, dolayısıyla da çağdaşlaşmayı zorlaştırdı. Eğer Ortadoğu hukukun pek korunmadığı bir bölge olarak algılanıyorsa, bunun önemli bir nedeni yolsuzluğun yüzyıllar boyunca müsamaha görmesidir.

3.5. Kalıcı Politik Sonuçlar

1908 yılından başlayarak Ortadoğu halkları yerel yasalar çerçevesinde korporasyon kurma hakkını elde ettiler. Çok geçmeden vakıfların işlevleri, kendi kendini yöneten belediyelerle, mesleki, kültürel ve hayır dernekleri tarafından üstlenildi. Ancak politik güçler ayrılığı prensibi, günümüzün Ortadoğu'sunda pek uygulanmıyor; Arap dünyası bu açıdan özellikle başarısız. Küresel standartlara göre bölgedeki ülkelerde sivil toplum çarpıcı ölçüde zayıf. Bunun bir nedeni politik açıdan etkili sivil kuruluşların, karşı görüşlü örgütleri baltalamaya kendini adanmış devletler karşısında gelişmesinin zaman almasıdır.

Son gözlem, bölgedeki devletlerin güçlü olduğu anlamına gelmiyor. Burada gözden geçirdiğimiz tarih nedeniyle onlar da güçsüzdür. Bireylerin devlet kurumlarıyla ilişkileri, devlet görevlileriyle olan kişisel ilişkilerine dayanıyor. Torpil kullanma, adam kayırma gibi olgular, gelişmiş demokrasilere göre çok yaygındır. Bu yolsuzluk türleri devletlerin, gerek politikalarını uygulamasını gerekse çalışanlarını kontrol etmesini zorlaştırıyor. Tablo 1'deki yolsuzluk algısı istatistiklerine yansydıklarını da yeri gelmişken belirtelim. Bu istatistikler, Ortadoğu'da bireylerin devlet daireleriyle olan ilişkilerini çoklukla kişilerarası ticaret çerçevesinde yürüttüğünü gösteriyor.

4. Ticaretteki Örgütsel Durgunluk

Ortadoğu'nun demokrasiye geçiş yolunda az mesafe kaydetmiş olmasının son nedeni de serbest ticaretle ilgili. Çağdaş dönem öncesinde Ortadoğu'nun kâr getiren işletmeleri hem küçük ölçekli hem de kısa ömürlüydü. 17. yüzyılda, Batı Avrupa'da yüzlerce yatırımcının sağladığı sermaye kanalıyla, deniz aşırı ticari şirketler kalıcı işletmeler olarak kurulurken, Ortadoğu'da beş ya da daha fazla üyeli yerli ticari işletmeler çok nadirdi. Dahası, pek azının ömrü birkaç yılı geçiyordu. Bu durum, 20. yüzyıla kadar sürdü.

Bir çalışmamızda (Kuran, 2011) açıklandığı gibi, iki İslami kurum bu durumun 19. yüzyıla kadar sürmesini sağladı. Bunlardan ilki, herhangi bir üyesinin istediği zaman bozabildiği İslami ticaret ortaklıklarıdır. Bir ortaklığın, zamanından önce bir ortak tarafından feshedilmesi, diğerlerine zarar veriyordu. Yalnızca bu nedenden ötürü, tüccarlar ve yatırımcılar ortaklıklarının küçük ölçekli ve kısa süreli olmasına dikkat ediyordu. İslami ortaklıkların boyutunu ve süresini kısıtlayan bir diğer kuruluş ise çağdaş dönem öncesinin kriterlerine göre oldukça eşitlikçi olan İslam veraset sistemidir. Ortaklardan birinin aniden ölmesi, geride kalan ortakları, ölen ortağın sayısı yüksek olabilen varisleriyle uğraşmak zorunda bırakıyordu. Bu nedenle de ortaklıklar, varislerle uğraşma olasılığını en düşük seviyede tutmak amacıyla küçük ölçekli ve kısa süreli tutuluyordu.

Küçük ve kısa ömürlü girişimler, büyük ve kalıcı işletmeleri zorlayan koordinasyon ve iletişim sorunlarıyla karşılaşmazlar. Nitekim ikinci binyılın Ortadoğulu girişimcileri, kurumsal yaratıcılığa pek gereksinim duymadılar. Bunun bir sonucuysa Sanayi Devrimi sırasında bölge için çok büyük bir dezavantaj oluşturan örgütsel durgunluk oldu. Modern teknolojilerin verimli bir biçimde kullanılabilmesi, İslam hukukunun uygulandığı yerlerde kurulamayan büyük ve kalıcı şirketler gerektiriyordu.

Konumuzla doğrudan bağlantılı olan sonuçlarsa, politik sonuçlardır. Küçük ve kısa ömürlü Ortadoğu işletmeleri, devletle sorunlarını toplu müzakere yoluyla çözemeyen, Batı Avrupa'nın çok daha büyük emsalleri Sanayi Devrimi'nden önceki yüzyıllarda bunu başardı. Ortadoğu'daki işletmeler, mülkiyet haklarını güçlendiremediler; gerek keyfi vergilendirme gerekse müsadere yaygın olarak sürdü. Bölgedeki özel işletmeler, devletin halka karşı sorumlu bir kurum olmasını sağlayamadı. Bu da, Batı Avrupa standartlarına göre çok yüksek faizle alınan ufak tefek borçlar dışında, devletin iç finansman elde etmesini önledi.

Ticaret sektörünün küçücük işletmelerden oluşması nedeniyle, anonim ticarete geçme süreci, Batı Avrupa'ya oranla çok gecikmeli olarak başladı. Çağdaş döneme kadar ticaret büyük ölçüde ticari ilişkilere dayandı. Bu gecikmenin kanıtları, mahkeme kayıtlarında görülebilir. 17. yüzyıl Avrupa'sında yalnızca sözlü kanıtlarla ödenmemiş bir borç için dava açmak büyük ölçüde yasaklanmıştı; belge sunmadan finansal hak talep edilemiyordu. Doğu Akdeniz'in ticari merkezi olan İstanbul'daysa, alacak davalarının yalnızca yüzde 13'ünde yazılı belge rol oynuyordu. O dönem İstanbul'unda ticari işlemlerin büyük ölçüde kişisel ilişkilere dayandığı açıktır. Bu durumun uzun vadeli sonuçlarından biriye, günümüzün büyük ölçekli şirketlerine duyulan güvenin, küresel standartlara göre çarpıcı derecede düşük kalmasıdır.

5. Sonuç

Geliştirdiğimiz yorumu toparlayalım. Geleneksel İslam hukukunun, Ortadoğu ekonomilerini durgunlaştıran birkaç etmenine işaret ettik. Bu kurumların, sivil toplumun güçlenmesini önleyerek insan haklarının gelişimini geciktirdiğini de

Journal of Economics and Political Economy

açıkladık. Otokratik devletin dayandığı kurumlar, 19. yüzyıla kadar zorluklarla yüzleşmek zorunda kalmadılar (Mardin, 1969; Browsers, 2006). Bu arada, güçler ayrılığına tabi olmadıkları için, bölgenin devletleri güçlenemediler. Günümüzde bile Ortadoğu ekonomilerinin bir özelliği olan yaygın yolsuzluk, güçsüz bir devletin göstergeleri arasındadır.

Ortaya koyduğumuz sorunların kökeninde yatan kurumlar yirmi birinci yüzyılda demokrasiye geçilmesini doğrudan engellemiyorlar. Aralarında Türkiye ve Tunus'un da bulunduğu kimi ülkelerde resmi olarak uygulamadan kalkmış durumdadır. Diğerlerindeyse, sessizce yerlerini yabancı kökenli çağdaş yasalara bıraktılar. Ancak bölge hala kişisel ticaretten anonim ticarete geçme sürecini tamamlamış değil. Barındırdığı ülkelerin çoğunda da sivil toplumun gelişimi hala ilk aşamalarda. Kökenleri Ortadoğu'nun Orta Çağ ekonomik kurumlarında bulunan bu eksiklikler, bölgenin demokrasiye geçme kapasitesini sınırlandırıyor.

Kaynaklar

- Barnes, J. R. (1986). *An introduction to religious foundations in the Ottoman Empire*. Leiden, Netherlands: E.J. Brill.
- Berman, H. J. (1983). *Law and revolution: The formation of the Western legal tradition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Browsers, M. L. (2006). *Democracy and civil society in Arab political thought: Transcultural possibilities*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- Kuran, T. (2001). The provision of public goods under Islamic law: Origins, impact, and limitations of the waqf system. *Law and Society Review*, 35, 841–97.
- Kuran, T. (2003). Islamic redistribution through Zakat: Historical record and modern realities. *Poverty and charity in Middle Eastern contexts*, ed. Michael Bonner, Mine Ener, and Amy Singer, 275-93. Albany, NY: State University of New York Press.
- Kuran, T. (2011). *The long divergence: How Islamic law held back the Middle East*. Princeton, NJ: Princeton University Press. Türkçesi: *Yollar ayrılırken: Ortadoğu'nun geri kalma sürecinde İslam hukukunun rolü*. İstanbul: Yapı-Kredi Kültür Yayınları, 2012.
- Mardin, Ş. (1969). Power, civil society and culture in the Ottoman Empire. *Comparative Studies in Society and History*, 11: 258–81.
- Montesquieu, C.-L. S. (1748/1949). *The spirit of the laws*, çeviren T. Nugent. New York, NY: Macmillan.
- North, D. C. ve Barry W. (1989). Constitution and commitment: The evolution of institutions governing public choice in seventeenth-century England. *Journal of Economic History* 49: 803–32.
- Rahman, F. (1974). Islam and the problem of economic justice. *Pakistan Economist*, 14, 14-19.
- Tocqueville, A. (1835-40/2000). *Democracy in America*, çeviren H. C. Mansfield ve D. Winthrop. Chicago: University of Chicago Press.
- Zysow, A. (2002). Zakat. *Encyclopaedia of Islam*, 2. ed., c. 11, 406-22. Leiden, Hollanda: E.J. Brill.

Copyrights

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to the journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

